



XFTAP 17.82.31

Ұ. Сәменқызы*, Р. Тұрысбек

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: ulpan.samenkyzy@mail.ru

Қазіргі тарихи романдағы шығармашылық қиялдың орны

Аңдатпа. Егемендік алғаннан кейінгі қазақ әдебиетінің басты сипатының бірі – тәуелсіздік жолында жанкешті ерлік жасаған қаһамандардың көркем бейнесінің жасалуы. Кеңестік кезеңдегі романдардан бүгінгі күрделі жанрдың басты ерекшелігі – Тәуелсіздік рухымен жазылуы. Осы тұрғыдан ұлттық әдебиетіміздегі қазіргі роман өз заманына сай дамып келеді. Зерттеу мақалада жазушы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әкім Таразидің «Мұстафа Шоқай» және ақын әрі жазушы Рафаэль Ниязбектің «Тауқымет» романындағы көрнекті қоғам қайраткерлерінің тоталитарлық жүйемен бетпе-бет келген азаматтық болмысы мен асқақ рухының суреттелуі, автордың қаһарман тұлғасын жасаудағы көркемдік-стильдік ізденісі, авторлардың шығармашылық қиялы талданды. Бұл екі романды талдау арқылы, шығармашылық қиялдың кейіпкер жасауда, сюжет пен қақтығысты өрбітуде, туындыдағы оқиғалардың байланысы мен композициясында шешуші көркемдік қызмет атқаратынын аңғардық. Дей тұрғанмен, шығармашылық қиял тарихи тұлға болмысы мен тарих шындығына қарама-қарсы келмеуі шарт. Керісінше, қаһарман мен оның орта шындығын көркемдік тұрғыдан жинақтап, сюжетке айналдырып, характерлер қақтығысына құруда жазушы фантазиясының еркіндігі маңызға ие екеніндігін анықтап отырмыз. Басты кейіпкерлердің мінезін бейнелеуде авторлар қайраткердің түрлі жағдайды басынан өткерудегі психологиясын суреттеуге назар аударғандығы шығармадан үзінділер берумен дәлелденді. Романдардың негізгі желісін құрап тұрған психологиялық тартыс, жан драмасы, өмір мен өлімнің бетпе-бет шайқасы екендігі зерделенді. Автор үшін тарихи деректің шеңберінде қалу емес, қайта керісінше тарихи тұлғаның шынайы азаматтық-күрескерлік тұлғасын, жанкешті психологиясын ашу, тарихи ортаның тынысын оқырманға көрсету бірінші кезекте тұрғандығы танытып отыр.

Кілт сөздер: шығармашылық қиял, тарихи дерек, көркем образ, автор, тұлға және қаһарман, Тәуелсіздік әдебиеті.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-112-122

Кіріспе

Дарын табиғатының айрықша бір қыры кең өрісті дүниетанымға табан тіреген шығармашылық қиялда деп білеміз. Өзін толғандырған, қызықтырған тағдыр иесінің басындағы жайды, мейлі ол тарихи тұлға болса да, автор сол күйінде көшіре салмайды, оны көркемдік шындыққа айналдыруда шығармашылық қиялға, ой-өріске басымдық береді. Өңдеп, дамытады. Шеберлік тұрғыдан шыңдап, жетілдіре түседі. Сөйтіп, шығармашылық

қиял былайғы көркем шығармаларда ғана емес, тарихи туындыларда да жетекші мәнге ие болып, көркем қызмет етеді.

Бұл жөнінде көркем шығарма табиғатындағы бас қаһарман мәселесін зерттеген ғалым М.С. Оразбек: «Ол суреткерге тән эстетикалық тұрғыдан көру, көркемдік тұрғыдан тану негізінде психикалық жақтан өзіне де, өзгеге де құпия шығармашылық интуициямен, «жанама жолдармен» рухани әлемін тудырады» [1,119], – деп тұжырымдайды. Яғни, шығармадағы әрбір кейіпкер, оның ішінде әсіресе бас қаһарман шығармашылық процесте автордың «өзіне», қаһарман «авторға» айналып, өз ара біте қайнасып жатады.

Дегенмен, тарихи туындыда шығармашылық қиялдың өзіндік ерекшелігі бар. Шығармашылық қиял қаншалықты кең өрісті болғанмен, тарихи шығармада шындық пен тұлға болмысына бағынышты тұстары болады.

Шығармашылық қиялдың осы және өзге де сипаттарын жазушы Ә. Таразидің «Мұстафа Шоқай» мен Р. Ниязбектің «Тауқымет» романдары негізінде танып-талдап, тұлға табиғаты әр қырынан ашылады.

Зерттеу әдістері.

Зерттеу нысаны еткен тақырыпты қарастыру барысында талдау әдістері ұстанымдарына сүйендік. Тарихи тұлға мен шығармашылық қиял мәніне талдау қорытындылары негізінде қол жеткізу көзделді.

Талқылау

Профессор Р. Тұрысбек: «Тұтастай алғанда, қазіргі қазақ прозасы ел өмірінің арғы-бергі кезеңдерін, тарих бедері мен таным тоғысын, тұлғалар мен тағдырлар талқысын, адам әлемінің мың сан арналарын... алуан ізденіс, қызғылықты оқиға, көркем көріністер мен сырлы суреттер негізінде жүйелі жеткізеді» [2, 249] деп жазғанындай, ұлттық әдебиетіміздегі бүгінгі роман үрдісінен дәстүрлі арнаның сынын бұзбастан, жүйелі бағытпен, уақытпен еншілес дамып келеді.

Советтік кезеңдегі романдардан бүгінгі күрделі жанрдың басты ерекшелік сипаты – Тәуелсіздік рухымен жазылуы.

Жазушы – өмір шындығының көркем бейнесін жасаушы. Ол өз туындысында қоғамның қандай да бір мәселесіне зор жауапкершілік сезіммен келеді. Қоғамның ішкі тынысына терең бойлап, жүрек таразысынан өткізе отырып, шындықтың ауылын іздейді. Шырқыраған шындық кейіпкерлердің тағдырына айналады. Ал кейіпкерлерінің ар жағында автордың азаматтық болмысы, ел, жер, ұлт алдындағы үлкен жауапкершілігі сезімі жатады. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әкім Тарази шығармашылығынан осыған көз жеткіземіз. Оның 1966 жылы жарық көрген «Құйрықты жұлдыз», одан кейінгі «Үлкен ауыл» (1968), «Асу-асу» (1970), «Көкжиек» (1980), «Басынан Қаратаудың» (1984) повесть-әңгімелер, «Қыз махаббаты» (1982) пьесалар жинағы, «Бұлтқа салған ұясын» (1978), «Тасжарғын» (1980), «Кен» (1986), «Жаза» (1998), «Шер» (2000), «Махаббат жыры» (2001) секілді сүбелі дүниелерінен қазақ болмысының жоқшысы болғаны танылады. Әкім Тарази – мағынасы зор, оқыған сайын оқи түскің келетін шығармалардың авторы.

Көркемдік өрісі кең Ә. Тарази «Мұстафа Шоқай» атты тарихи романына да іргелі ізденістермен, тың авторлық принциппен келген. «Жазу процесінің өзі қиын емес, кілтін табу қиын ғой. Материал ұшан-теңіз. Хронология бойынша басынан түсіп алып аяғына дейін шығып, он том жазсаң да, таусылмайды. Бірақ, қазіргі заманның талабы, ритмімен

оның бәрін жазу мүмкін емес, қажет те емес» [3], - дейді автор. Романның осындай бағыт-бағдар, суреткерлік ұстанымның орындалуы байқалады.

Романның бірінші кітабы азаматтық көзқарасы мен дүниетанымы енді қалыптаса бастаған жас та жігерлі Мұстафа Шоқайдың Ташкент гимназиясын бітіру кезеңіне арналғанын аңғарар едік. Автор образ жасауда, ең алдымен, оның ортасын жан-жақты суреттеуге баса көңіл бөледі. Ал ортасы – ХХ ғасырдың басындағы Орта Азиядағы ірі саяси орталық Ташкент қаласы. Алдында ғана бүкіл Ресейді дүр сілкіндірген бірінші орыс революциясы болып өткен. Оның әсері мұнда да жеткен. Сондықтан бақылау жүйесі берік, құпия полиция жұмысы да барынша күшейгені байқалады.

Осы ретте суреткерлік дүниетаным мен қиялдың кең өрістілігі айрықша танылған. Бәлкім, шығармашылық тәжірибесі мол, қарымды қаламгер Ә. Таразидің сюжет құру шеберлігі, қиял дүниесінің ұшқырлығы болмаса, шығарма діттеген мақсатына жете алмай жатуы да мүмкін-ау деп ойлайсың. Автор билік өкілдері арасындағы әр алуан қиянпұрыс іс-әрекеттерді, тартысты терең психологиялық негізде суреттейді. Түрлі сюжеттік арнада Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Самосов, гимназия директорының орынбасары Зеленский, құпия полиция бастығы, полковник Кобрин мен оның жандайшаптары, Петлин, және басқалардың бейнелері мәнді сипат алады. Ресей империясының Орта Азияда жүргізген озбырлыққа толы отаршылдық саясаты жан-жақты ашылады. Автор тарапынан шығармашылық қиялмен өрістетіле суреттелген туындының басты жетістіктерінің бірі осында. Көз алдына тұтас биліктің астамсыған, жымсықы ішкі қайнауы келеді. Озбыр қоғамның зардабы мен қиянаты, зұлматты зияны жас Мұстафа Шоқайды да шарпып жатады.

Романның басында өлкенің жарты патшасы, генерал-губернатордың гимназияға бару салтанаты суреттелінеді. Көшенің екі жағы қаз-қатар сап түзеген солдаттар, тұмсығы ақпен боялған автомобиль бір шақырымдай аралықты өте баяу жылжумен 15-20 минутта өтіп келеді, Ташкенттің ыстық күнінің астында дегбірі қашқан жұрт пен гимназия бітірушілердің ата-аналары, алтын медальді алуға әрекет жасамадың деп әйелі күйеуін қуырып жеп тұрған Беляевтар отбасы, әр қилы ой-сезімді басынан кешетін гимназия директоры Дорре мен жымсықы ойлы Зеленский – жазушының тарихи деректі шығармашылық қиялмен көркем шындыққа айналдырудың әдемі үлгісі, мәнді сипаты деуге негіз мол. Осы салтанатта озат түлек Мұстафа Шоқайға генерал-губернатордың араласуымен алтын медальдің берілмеуі оқиғаның шарықтау шегіне айналған. Ұлтшылдық пиғыл, сөйтіп генерал-губернатордың өзінен бастау алғанын аңғару қиын емес.

Туындыдағы тарихи дерек және оның шығармашылық қиялмен өрістетілуін, оқиға желісін құрап, психологиялық тартысқа айналуын Әбдіуақап Қараның Мұстафа Шоқай жөніндегі зерттеуімен романды салыстыра қарағанда, жақсы байқалады. Ол, әсіресе оқу жайынан айқын аңғарылады: «Диплом беру рәсімінде Мұстафа өмірінде ұмытпайтындай үлкен бір әділетсіздікке ұшырады. Ташкент гимназиясында оқуды ең үздік бітірген оқушыға алтын, екіншіге күміс медаль беру дәстүрі қалыптасқан еді. Сол жылғы диплом беру рәсімінде мектептің ең үздік оқушысы ретінде Мұстафаға алтын медаль берілуге тиіс еді. Бірақ, бұл жағдай Ташкенттегі Түркістан генерал-губернаторы А.В.Самсоновқа ұнамады.

Самсонов түркістандық бір оқушының орыстардан жоғары тұруын көтере алмады. Мектеп директоры Граменицкийдің қарсылығына қарамастан, алтын медальды Мұстафаға емес, екінші үздік оқушы Запретовқа тапсыруға нұсқау берді. Самсоновтың бұл шешімі сол дәуірдегі патшалық Ресей генерал-губернаторларының жергілікті халықты қаншалықты төмен санайтындықтарының айқын бір көрінісі еді» [4,17-18].

Тарихи дерек романда іргелі сюжетке ұласқан. Ташкент генерал-губернаторы

Самсонов – Самосовқа, гимназия директоры Граменицкий – Дорреге, гимназист Запреметов – Беляев Алексейге өзгертіліп берілуі де образдардың тұлғалануында жазушының шығармашылық қиялының белсенділігімен байланысты. Автор әрбір кейіпкердің тұлғалық ерекшелігін сақтағанымен, олардың әрқайсысын өз тарапынан өрістетіп, мінез-ұстанымдарын, қызметін айқындап, психологиясын терең суреттеп, биліктің қадау-қадам, ешкімге ұқсамайтын, бірін-бірі толықтыра түсетін образдарын жасаған. Әрі автордың шығармашылық мүмкіндіктерін де терең танытады.

Жазушы бас кейіпкердің Ташкенттегі өмірін суреттеуде қажетті оқиғаны іріктеп алғанын айқын аңғарар едік. Мұстафатанушы Ә. Қараның зерттеуінде, мәселен, шығыстанушы этнограф ғалым Әбубәкір Диваевпен ара қатысының жақын болу мүмкіндігі, Қазан татарларынан шыққан генерал Сақыпкерей Яникеевтің үйімен, оның қызы, ұлымен достық қарым-қатыста болғандығы жазылады. Этнограф ғалымның қазақ халық әдебиетінің мұрасын жинаудағы орны ерекше екенін айтсақ, бұл образдың бір қарағанда, Мұстафа туралы романға ештеңе толық қақысы бар деп білеміз. Бірақ, автор оған бармайды. Оның басты суреткерлік мақсаты саналы өмірге енді қадам басқан Мұстафаның бойындағы күрескерлік рухтың қалыптасуын, оның ұлы державалық астамшылдықпен, қаны сорғалаған ұлшылдықпен бетпе-бет келіп, азаматтық ұстанымын бекітуін бейнелеу болып табылады. Бұл жөнінде автор: «...Мұстафаның өз жазбаларын пайдаландым, жұбайы Мария Горинаның жазғандарын оқығанымның пайдасы тиді, солардың өзі жеткілікті болды. Себебі, менікі ғылыми емес, көркем-философиялық шығарма» [3], - деп ойын түйіндейді.

Романның соңында Мұстафа құпия полиция бастығы Кобриннің жымсықы айласымен полиция бөлімінің камерасына қамалады. Алғашқыда мұның не жағдай екенін жігерлі жас аңғармайды. Алдында ғана өзімен сыпайы, сызылып сөйлеген, әр түрлі тақырыпта мұның албырт көңілінің пернесін басып қойып, пікір алысқан жанның мына қадамын түсіну қиын еді. Ал шындап келгенде, бұл жастар арасында бедел алып келе жатқан, биліктің араласуымен ұлт араздығын тудыру мен кемсітушілікті жан-жүрегімен сезініп, кеудесінде намыс оты жалындай бастаған Мұстафаны қорқытып, үркітіп алу, сағын сындыру еді. Еш кінәсі болмаса да тар қапаста үш күн жатқан ол ашық айтпаса да, көп қитұрқылықты іштей сезінеді. Ұлттың азаттығы жолындағы күрестің жеңіл еместігін айқын аңғарады.

Анығында, роман бастан-аяқ бас кейіпкер Мұстафа Шоқай төңірегіне құрылмайды. Автор патшалық билік жүйесін, Ташкенттегі саяси ахуалдың күрделі жайын, құпия полицияның қызметін жан-жақты суреттеу мен ашуды мақсат тұтады. Бұл бағыттан да бірқатар ізденіс, көзқарас жүйесі танылады.

Романда әр қырымен суреттелетін құпия полиция басқармасының бастығы, полковник Кобрин - шындыққа суарылған шығармашылық қиялдың жемісі. Оның әріден ойластырылған жымсықы әрекеттері, кімді өлтірсе де, беті шімірікпейтін безбүйректігі шығармада кеңінен көрінген. Кобриннің іс-әрекеттері мен ойының суреттелуі туындыға детективтік сипат берген. Оның тергеу не кездесу кезіндегі ойлау жүйесі мен тілдесуін автор өзгеше құрады. Кейіпкер диалогы мен монологы қатар өріліп, олардың мүлде қабыспай, кереғар болуы, басқаша ойлап тұрып, басқаша сөйлеуі кәсіби дағдысына айналғанын жазушы әр алуан салыстырулар негізінде шебер ашқан.

Кобриннің жауыздық бейнесі әйелін қорлықта ұстап, ақыры оның асылып өлуіне әкеліп соқтыруынан, Мәскеуден келген Петлинді өлтіртуінен көрінеді. Оның Петлинді құртудағы амал-айласына құрық бойламайды. Генерал-губернаторды Петлиннің орталықтан листовка әкелген халықшылдың өкілі екендігіне сендіреді. Вокзал маңындағы жансызы арқылы бірқатар деректер жинап, оның үстінен мәлімет жаздырады.

«Қалай еді әлгі киргиздар айтатын, «құмырсқа өз ізімен жүру керек» дейтұғын. Иә,

біз бәріміз де құмырсқамыз. Жер бетінде әркімнің өз жолы бар. Менің өз жолым бар. Самосовтың өз жолы бар. Доррениң өз жолы бар. Оқушы жастардың өз жолы бар. Қыбырлап кетіп бара жатырмыз. Қажет болған жағдайда мемлекет – ол үлкен шоқпар. Қажет болған жағдайда мемлекет шоқпарын көтереді. Сол шоқпар... сол шоқпар – мен! Мен! Мен!» [5,93], - дейді Кобрин ішкі ойларының бірінде.

Гимназия директорының орынбасары Зеленский де жымысқы ойларымен, әрекеттерімен танылады. Оның ағылшындар секілді Ресейдің өз Индиясы болуы керек, ол Амудария мен Сырдарияның екі аралығы болуы тиіс деп келетін ойын жүзеге асыруда неге болса да дайын. Құлаш-құлаш мақалалар жазады. Құпия полиция бастығына ойын қызулана дәлелдейді. Оның бұл әрекеті генерал-губернатордың да көңілінен шығады. Диалог - образ жасаудың басты амалдарының бірі. Онда кейіпкердің жан әлемі, ішкі ниет-пиғылы лықсып сыртқа шығып жатады.

«- Иә, бізге өз Индиямыз керек. Құдайдың өзі жаратқан мынау Амудария мен Сырдария осы екі дарияның ортасы, екі дарияның жағасы бізге жаңа Индия бола алады. Өзбек халқы мен тәжік халқын осы екі өзеннің жағасына орналастырып, күріш егу керек, мақта егу керек. Біздің Индиямыз, өз Индиямыз сонда. Тәжіктер мен өзбектердің арасындағы қайшылықты жою керек. Екі тіл, екі ел болғаны, бізге, әрине, пайдалы. Бірақ салт-санасында аздап өзгешеліктер бар. Тәжіктер тауға қарай кетіп қалуға мүмкіндігі бар. Олардың барлығын Памирден төменге түсіру керек. Алатауларынан да төменге түсіру керек. Барлығын өзен жағасына орналастыру керек. Қыстақтарын бәрін өзен жағасына орналастыру керек. Оларға жерді тең бөліп беру керек. Әр отбасына. Салықты жеңілдетіп, мақтаны көп өсіруге мәжбүр ету керек. Күріш егетін аймақтарда тек қана өзбектерді қалдыру керек. Ол аймақтарда көшіп-қонып жүрген киргиздардың бәрін, бәрін... Киргиздар туралы менің мақаламды оқыған шығарсыз...» [5,105].

Тұтастай алғанда, романда Ресей патшалығының Орта Азияны отарлаудағы зымиян саясаты кейіпкерлердің әрекеттерімен кеңінен суреттелген. Автордың кең өрісті дүниетанымы мен шығармашылық қиял еркіндігі бұған жол ашқан. Міне, осындай қилы ортада қазақ халқының болашақ тәуелсіздік жолындағы күрескері Мұстафа Шоқай тұлғаланады.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің дамуына өз үлесін қосып жүрген қаламгердің бірі – Ілияс Жансүгіров атындағы сыйлықтың лауреаты Рафаэль Ниязбек. Ақын, әрі жазушының «Келер күндер», «Қаратау мен Алатау», «Темірқазық», «Жер жанары», «Биіктей бер, тауларым», «Тамұқ отына жанбаған», «Шешендер», «Күркіреп өткен күндерім», «Қан қасап», «Махамбет майданы», «Ақбозым менің», «Кемеңгер», «Қағанат», т.б. бірнеше жыр кітаптары, «Отағасы», «Қаңтар», «Жауатар», «Қызыл үй», «Тас құдай» прозалық кітаптары қазіргі кезең әдебиетінің танымал шығармаларына айналды.

70 жылдай билік құрған КСРО-ның күйреу қарсаңы Қазақстан Республикасына үлкен сын-ауыртпалығымен келді. 1986 жылғы азаттықты аңсаған Желтоқсан көтерілісі тоталитарлық жүйе тарапынан аяусыз жанышталды. Биліктен еріксіз тайдырылған Д. А. Қонаевты біржолата қаралап, тұқырту үшін оның жақын серіктері тұтқындалып тергеуге алынды. Соның бірі кезінде Жамбыл, Алматы, Шымкент облыстарын басқарып, экономикалық-әлеуметтік жағынан көркеюіне айрықша үлес қосқан мемлекет қайраткері Асанбай Асқаров болатын.

Жазушы Рафаэль Ниязбектің «Тауқымет» романына қайраткер өмірінің осы қасіретке толы соңғы жылдары арқау болған. Шығармадағы тартыс солақай саясат пен кейіпкер басындағы түрлі ауыртпалықтармен өрбиді. Коммунистік тәрбиемен қанаттанып, партияның адалдығына шексіз сенген бас кейіпкерге мәселесінің республикалық, одақтық деңгейдегі дәрежесіне қарамай, бастауыш партия ұйымында, бюрода қаралуы соққы болып

тиген. Алғашқы сәтте мұның бәрі әлдебір түсініспеушілік дегенмен, үміті уақыт өте келе күйрейді.

Автор бас қаһарманның азапты жағдайды басынан өткерудегі психологиясын кең суреттеуге ден қояды. Романның басты тінін құрап тұрған да, біздіңше, осы – психологиялық тартыс, жан драмасы.

Басты қаһарманның Мәскеу түрмесіне алынуы, сұрқия тергеушілердің адамның ойына келмейтін небір қорлау амалдарын қолданып, жанын азапқа салуы, кеңестік түрменің адамның құқығын аяққа таптаған жөнсіз жүйесі - күйзелткен. Кейіпкердің шерлі толғанысы мен автордың публицистикалық өткір толғауы жымдаса кірігіп, шығарманың азаматтық сарыны мен әшкерелеушілік сипатын күшейткен. Уақыт рухы да аңғарылады. Оны автор:

«Рас, Асанбай Махамбеттің бодауына жүрмек емес. Бірақ екі ғасырда ғұмыр кешсе де, екеуінің соңғы өмірі өзара ұқсас көрінді. Махамбет өмірінің соңында қым-қуыт қуғын көріп, сергелдең ғұмыр кешсе, Асанбай да өмірінің соңында бір қатерге тап болып, тағдыр талайы талқыға түсіп тұр. Бұл не? Ұқсастық па, жоқ кездейсоқтық па? Қалай десек те Асқаровта дауылап ақынның өжет мінезі, өр рухы бар екені өтірік емес.

Ол күйрек сезімге беріліп, басына түскен ауыртпалықтан жаншылып, үгітіліп, күйреп бара жатқан. Махамбеттің өлеңдерін күркіреп оқығанда алабұртып, екі көзі от шашып, бүркітаруақтанып кетті. Көкірегіне қыжыл кіріп, тұла бойы тасқындаған күшке толып бара жатты» [6,214], - деп суреттейді.

Кейіпкердің ішкі толғанысы мен публицистикалық толғауда ашындан туындаған қатқыл сөздер мен үкімдер жиі қолданылады. Бұл сарказмге толы қолданыстар кейіпкер басындағы жағдайға байланысты туындайды. Алпыстың үстіндегі – қария жасындағы адамның бүкіл қайраткерлік ғұмыры аяққа тапталып, ар-ұжданы қараланып, түрменің жаныштаған қорлауын тоқтаусыз басынан кешіріп жатса, ол қалай сөйлемек, қалай күңіренбек, қалайша лағнет айтпасқа! Шығарма стилі осыдан танылады.

Романда тарихи шындық пен шығармашылық еркіндік тұтастық тауып, қаһарманды тұлғалаудың өзіндік мәнер, сипатына айналған.

Автор Желтоқсан көтерілісінің шындығы мен оған бас қаһарманның қатысын бейнелеуде жалпы сарынға ілесіп кетпей, кейіпкерлер тағдырын алдыға тосады. Шығарма басындағы жендеттерден қашқан Гауһардың Асанбай үйінен пана табуы, Сейдуалы қарттың бюрода Асанбайды қорғап сөйлеуі мен оның кейін түрмеге қамалып, бір камерада кездесіп, жұмбақ жағдайда өлуі, Сейдуалы қарттың қызы Жазираның жендеттердің жемтігіне айналып, айуандықпен өлтірілуі, өсек-аянды өршіткен әйелдер мен қараниет Құнысқара әрекеті - әлеуметтік-қоғамдық негізі бар, шындыққа суарылған автор қиялынан туындаған, тарихи шығарманы тұтастырған сюжеттік арналар. Кезең көріністері де, уақыт рухы да терең танылады.

Авторлық қиялмен өрілген бұл кейіпкерлердің қай-қайсысы да романның көркемдік бояуын қанықтыра түседі. Жалпы, кейіпкерлер тағдыры, олардың тоғысы мен шығарманың бас қаһарманымен байланысы, оқиғаның шымыр өрбуі – композициясы – жазушының шеберлігін, шығармашылық қиялының өрістілігін байқатады.

Асанбай, Фатима – Гауһар байланысында бас кейіпкер Асанбай мен оның зайыбы Фатиманың адамдық тұлғасы ашыла түскен. Жендеттердің қолынан сытылып қашып шығып, жаңдалбасалап пәтер есіктерін қаққан Гауһардың Асанбай үйінен пана таппағанда, тағдырының немен аяқталары белгісіз еді.

Осы детальді автор кейін роман тартысын ширықтыруда пайдаланған. «Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушылардың бірісің, мойында!» деп шүйліккен тергеуші Гауһарды Асанбайдың құтқарып қалуын дәлел ретінде алға тартады.

Гауһардың кейін Орал аэропотында, самолетте Асанбаймен кездейсоқ ұшырасып

қалуы да романда қызықты берілген. Бұл кез - Асанбайдың түрмеде жатқан, небір зобалаңды басынан өткерген уақыты. Жұбайы Фатиманың оған «Досқа күлкі, дұшпанға таба болмаймын десең еңсеңді биік ұста. Етегіне қараған еркектен ерлік күткен жұртты көргем жоқ әлі» деп азаматын қайрайтын тұсы. Сонда да түрме Асанбайға оңай тимеген. Қажытқан. Әсіресе, кеше айналасында жүрген адамдардың сырт айналуы, қайбірінің беті бүлк етпей, болмағанды болды деп жала жабуы күйінткен. Осындай сәтте, Гауһардың арып-ашып, қорлық көрген Асанбайға: «Ағатайым-ау, қандай зауалға тап болғансыз? Сізді бұндай күйге жеткізген қай оңбаған?» деп шырылдай ара түсуі, өзіне тап берген айдауылдарға: «Қылмыскер бұ кісі емес, мына сендер» деп айбат шегуі – қарапайым халықтың қаһарманға ықыласы болып көрінеді.

Романда қарапайым халық өкілі мен Асанбай тәрізді ел басқарған тұлғаның арасындағы байланыс әдемі қиыстырылып берілген. Туындыдағы Сейдуалы қарттың бюрода Асанбайды жақтап сөйлеуі, әділетсіздікке көнбей, ақыры партбилетін стол үстінде қалдырып, жиыннан шығып кетуі – қиянатқа қарсылығы еді.

Тарихи-деректілік пен шығармашылық қиялдан туған көркем эпизодтардың туындыда үйлесім табуы – романның тынысын ашып, композициялық тұтастығын нығайтқан.

Романда кейіпкерлер саны көп емес. Соның бірі – Ақеділ ақын. Кейіпкер прототипі туралы: «Негізгі кейіпкеріміздің қасынан табыла білетін Ақеділ ақынның осы романның авторы екені күмән туғызбаса керек» [7,12], - дейді әдебиеттанушы ғалым Г. Орда.

Шығармада 1986 жылдан кейінгі билік пен қазақ қоғамы бейнеленген. Табанының бүрі жоқ қайбір азаматтардың қолшоқпарға айналуы Асанбайды күйінтеді. Ендігі бірі – мансап жолында бәрін сатып жіберуге, біреудің тағдырын күл-талқан етуге дайын. Романдағы Құнысқара - сондай образ.

«- Тамағыңды тездет. Жуан тойып алып, орындыққа шегеленіп, тапжылмай мақала жазбасақ болатын емес. Колбин жолдастың тапсырмасы солай» деп мардымсуы, «Капут!» деп азу тісін ақситып, «Е... е, кімді жайратып келдің тағы?» деген әйеліне «Сенің Асқаровыңды» деп астамсуы – Құнысқараның кім екенін тайға таңба басқандай аша түсетін диалог «характер сомдаудың, оны даралаудың тәсілдерінің бірі» [6, 59-60] болып шыққан.

«Тауқымет» романында кеңес түрмесі суреттеледі. «Бірақ жатқан бойда түрменің қандаласы талап, тұла бойын дуылдатып ала жөнелді. Оның үстіне сай-сүйегі сырқырап және шыдатпады. Сосын қайтеді, басқа амал жоқ, ескі көрпені басына бүркеніп, тыр-тыр қасынып, төсек үстінде аласұрып отырды да қойды» [6,215].

«Терезесіне қалың тор тұтылған камераның іші әлі қаракөлеңке. Ызғарлы ылғал тепкен төрт қабырғасы қандай суық болса, кедір-бұдыр плитка төселген едені де сондай суық. Тамақтанатын үстелін де темірден домбалдап жасай салған. Сонан ба, қай жаққа бұрылып қарасаң да бетінді ызғар қарып, денен түршігіп, қол-аяғың мұздап жүре береді.

Әжетқана – камераның ішінде еді. Бөлме ауасын сасытып бүлдірсе де мынандай мүскін шақта дәтке қуат болды» [6,215].

Ал түрмедегі азаптаулар мұнан да сұмдық еді.

Қиянатқа төзбеген қайсар рух Р. Ниязбектің «Тауқымет» романының негізгі пафосын құраған. «Қобыланды», «Алпамыс батыр» жырларында батырлар ұзақ, қатерлі сапарлардан соң, еліне оралып қуантып жатса, азапты тергеуден кейін, түрменің қасіретін жеңіп шығып, Асанбай Асқаровтың халқымен қайта қауышуы – әділдіктің салтанат құруының белгісіндей. Алайда, әділдіктің жолы жеңіл емес еді.

Нәтижелер

Шығармашылық қиялсыз көркем туынды жасалмайды. Шығармашылық қиял - көркем туындының өн бойында автордың жазуымен қатар жүріп отыратын күрделі суреткерлік процестің қайнары. Бұл туралы академик З. Қабдолов: «...Творчестволық фантазия, яки ойдан шығару – шығармада суреттелер шындықтан шалғай жатқан оқыс нәрсе емес, сол шындықты сұрыптау, саралау тәсілі; шындыққа суарылған адам тұлғасын әрі жинақтау, әрі даралау тәсілі» [8,91] дейді.

Алайда шығармашылық қиял көркем туындыда суреттелетін өмір шындығымен тікелей қабысып, соған бағынып, дамытып, түрлентіп жатуы шарт. Одан тыс, бөлек тұрмайды. Сондықтан да ол автордың шығарма объектісін суреттеудегі көкке еркін самғар қос қанаты іспетті. Туындыгерлік тынысын ашады. Образды тереңдетеді, сюжеттегі тартысты күшейтеді, кейіпкердің жан дүниесіне үңіліп, психологиялық терең иірімдерін бейнелеуге мүмкіндік береді. Көркем шығарманың құрылымын тұтастандырады.

Бұған Ә. Таразидің «Мұстафа Шоқай», Р. Ниязбектің мемлекет қайраткері А. Асқаров жөніндегі «Тауқымет» тарихи романдарын талдауда көз жеткіздік. Авторлар тарихи дерекке, тарихи-әлеуметтік орта шындығының тынысы мен психологиясына табан тірегенмен, шығармашылық қиялмен еркіндікке жол ашып, толымды образдар жасайды. Екі туындыда да авторлар кейіпкерлерінің мықты күрескерлік рухын суреттеуді бірінші кезекте мақсат тұтады. Тартыс арнасын күшейтуде сол кезеңнің жиынтық образдарын сюжетке қосады. Рас, ондай образдардың тарихи негізі болғанмен, автор оны әлдеқайда тереңдетіп, дамытып алатыны романдардағы жанама образдарды талдау барысында анықталды. Мәселен, «Мұстафа Шоқай» романындағы Кобрин - патша өкіметінің отарлық әккі де қатал саясатын жүргізуде типтік дәрежеге көтерілген образ. Бұл бейненің осыншалықты биікке көтерілуінде автордың суреткерлік дүниетанымы мен шығармашылық қиялының жетекші орын алғаны белгілі. Сол сияқты «Тауқымет» романындағы Гауһар, Сейдуалы қарт, Құнысқара – сөз жоқ, автор қиялының жемісі. Бірақ бұл кейіпкерлердің қай-қайсысы да колбиндік кезеңнің шындығымен суарылған. Сол уақыттың тынысы мен психологиясын бейнелейді. Осындай шығарма табиғатына етене жанама образдардың қатысуымен тарихи тұлғалардың бейнелері тереңдетіліп, конфликт күшейтілген. Зұлымдық күштен қашқан Гауһардың Асанбай үйін паналамаса, Асанбай мен жұбайы Фатиманың адамдық бейнесі толық ашылмаған болар еді. Образ қайраткердің азаматтық тұлғасының суреттелуіне табылған әдемі кілт болса, кейін тартыстың күшеюіне, Асанбай басына қара бұлттың үйірілуіне себепші болады. Сонымен қатар Гауһар - желтоқсан құрбанына айнала жаздап, кездейсоқ аман қалған қазақ жастарының бір көрінісі.

Тарихи романның басты объектісі – тарихи тұлғаның күрделі де қайталанбас, тың образын жасау. Автордың бүкіл шығармашылық күш-қуаты соған бағыталады. Екі романда да тарихи тұлғалар ірі де күрделі, тың бейнелерімен оқырманның көз алдына келеді. Бұл ретте автор қатал тарихи шындық шеңберінде десе болады. Шығармашылық қиял да осы тарихи шындық аясында өрбиді. «Мұстафа Шоқай», «Тауқымет» романдарын талдауда осы нәтижелер танылды.

Қорытынды

Ә.Таразидің «Мұстафа Шоқай», Р. Ниязбектің «Тауқымет» романдарын саралай қарағанда, шығармашылық қиялдың образ сомдауда, сюжетті өрбітуде, туындыдағы оқиғалардың байланысы мен композициясында шешуші көркемдік қызмет атқаратынын байқаймыз. Дегенмен, шығармашылық қиял тарихи тұлға болмысы мен тарихи орта шындығына қайшы келмеуі шарт. Қайта сол тарихи тұлға мен орта шындығын көркемдік тұрғыдан жинақтап, сюжетке айналдырып, характерлер қақтығысына құруда жазушы

фантазиясының еркіндігі маңызға ие. Автор үшін тарихи деректің тасасында қалып қою емес, қайта керісінше тарихи тұлғаның шынайы азаматтық-күрескерлік тұлғасын, жанкешті психологиясын ашу, тарихи органың тынысын бейнелеу бірінші кезекте болмақтығы қазіргі қазақ романдарының жоғарыдағы үлгілері танытып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Оразбек М.С. Көркем шығарма табиғатындағы бас қаһарман / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылым сериясы.- 2015. - №1 (104). – 119-123 б.

2 Тұрысбек Р. Сырлы сөз. Монография. Екінші басылым. - Астана: Дана, 2018. – 445 б.

3 Әкім Тарази: «Мен өзімді ұлы оқырманмын деп санаймын». Сұхбаттасқан Батырболат Айтболатұлы [электронды ресурс] – 2018. – URL:https://adebiportal.kz/kz/news/view/akim_tarazi__men_ozimdi_uli_okirmanmin_dep_sanai_min__19981 (05.05.2018)

4 Әбдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Зерттеу. Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Гүлім Блен Шадиева. – Астана: Педагогика-Пресс Баспа Үйі, 2012, – 372 б.

5 Тарази Ә. Мұстафа Шоқай: Роман. – Алматы: Жазушы», 2008. – 384 б.

6 Ниязбек Р. Тауқымет: Роман, поэма, өлеңдер, мақала. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2016. – 416 б.

7 Орда Г. Асқар таудай Асекеңе сөзден соғылған ескерткіш. / Ниязбек Рафаэль. Тауқымет: Роман, поэма, өлеңдер, мақала. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2016. – 416 б.

8 Қабдолов З. Сөз өнері (Әдебиет теориясының негіздері). - Алматы: Мектеп, 1976. – 373 б.

У. Саменқызы, Р. Турысбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Роль творческого воображения в современном историческом романе

Аннотация. Одна из главных характеристик казахской литературы после обретения независимости – создание художественного образа героев, совершивших самоотверженный подвиг на пути к независимости. Главная особенность современного сложного жанра от романов советского периода это - написание в духе независимости. С этой точки зрения современный роман в национальной литературе развивается системно, в соответствии со своим временем. В исследовательской статье проанализированы роман писателя, лауреата Государственной премии, заслуженного деятеля Казахстана Акима Тарази «Мұстафа Шоқай» и роман поэта и писателя Рафаэля Ниязбека «Тауқымет». Анализируя эти два романа, мы пришли к выводу, что творческое воображение выполняет решающую художественную функцию в создании персонажа, развитии сюжета и конфликта, связи и композиции событий в произведении. При этом необходимо, чтобы творческое воображение не противоречило бы действительности исторической личности и реалиям истории. Напротив, мы обнаруживаем, что свобода фантазии писателя в художественном обобщении и превращении героя и его медиума в сюжет, в конфликт характеров. Тот факт, что в изображении характера главных героев авторы обращали внимание на описание психологии деятеля в переживании различных ситуаций, подтверждается выдочкой отрывков из произведения. Изучались психологические

конфликты, жанровая драма, битва жизни и смерти, составляющие основную линию романов. Для автора важно не оставаться в рамках исторического факта, а, наоборот, раскрыть истинную гражданско-борцовскую личность, самоотверженную психологию исторической личности, показать читателю дыхание исторической среды.

Ключевые слова: творческое воображение, исторический факт, художественный образ, автор, личность и герой, литература независимости.

U. Samenkyzy, R. Turysbek

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The role of the creative imagination in the modern historical novel

Abstract. The main characteristic of nowadays Kazakh literature is the creation of an artistic image of the heroes who performed a selfless feat on the way to independence. The research article analyzes two novels: «Mustafa Shokai» Akim Tarazi and «Taukymet» Raphael Niyazbek. To find a description of the civil identity, exalted spirit of outstanding public figures who faced the totalitarian system, artistic and stylistic searches in creating a heroic personality and creative imagination the of the authors. Analyzing these novels, we concluded that the imagination performs a crucial artistic function in the creation of a character, the development of the plot and conflict, the connection and composition of events in the work. Simultaneously it is necessary that the creative imagination does not contradict the reality of the historical person and the history realities. In contrast, we find that the freedom of the writer's imagination lies in the artistic generalization and hero transformation and his medium into a plot, into a conflict of characters. The fact that in depicting the character of the main characters, authors paid attention to the description of the psychology of the figure in the experience of various situations confirmed by the issuance of excerpts from the work.

Keywords: creative imagination, historical fact, artistic image, author, personality and hero, independent literature

References

1 Orazbek M. S. Korkem shygarma tabigatyndagy bas kakharman [Chief Hero in the nature of literature] / L. N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin, Humanities series, 2015. №1 (104), 119-123 [in Kazakh]

2 Turysbek R. Syrly soz [The Artistic word]. Monograph. Second edition / Turysbek R. S. (Astana, Dana, 2018. 445 p.) [in Kazakh]

3 Akim Tarazi: «Men ozimdi uly okyrmanmyn dep sanaimyn» [«I consider to be a great reader»] Interviewed by Batyrbolat Aitbolatovich 2018. Available at: https://adebiportal.kz/kz/news/view/akim_tarazi__men_ozimdi_uli_okirmanmin_dep_sanaimin__19981 (Accessed 05.05.2018)

4 Abdiuakap Kara. Mustafa Shokay. Research/ Translated from Turkish into Kazakh by Gulim Blen Shadieva. (Astana, Pedagogica-Press, 2012, 372 p.) [in Kazakh]

5 A. Tarazi. Mustafa Shokay. Novel. (Almaty, Zhazushy, 2008, 384 p.) [in Kazakh]

6 R. Niyazbek. Taukymet. Novel, poem, poets, articles (Almaty, Kazakparat, 2019, 416 p.) [in Kazakh]

7 G.Orda. Askar tauday Asekene sozden sogylgan eskertkish [«Monument from the words for Askar»]. Book. R. Niyazbek. Taukymet. Novel, poem, poets, articles. (Almaty, Kazakparat, 2019, 416 p.) [in Kazakh]

8 Kabdolov Z. Soz oneri [Art of word]. Book. (Almaty, Zhazushy, 1976,373 p.) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер

Саменқызы Ұлпан – қазақ әдебиеті кафедрасының 1-курс докторанты, Әдебиеттану мамандығы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тұрысбек Рақымжан – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Samenkyzy Ulpan – 1-year doctoral student of the Department of Kazakh literature, specialty «Literary studies», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Turysbek Rakymzhan - Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.